

TİCARİ VE FİNANSAL DIŞA AÇIKLIK ORANI İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ NEDENSELLİK İLİŞKİSİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ*

Şener İLTER**

Bahar BURTAN DOĞAN***

Öz

Bu çalışmada, ticari ve finansal dışa açıklık oranının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Türkiye için 1998Q1-2016Q4 dönemini kapsayan üçer aylık veri seti kullanılarak ekonometrik olarak incelenmiş ve Türkiye’de ticari ve finansal dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki rolü araştırılmıştır. Çalışmada öncelikle, kullanılacak serilerin durağanlık seviyelerini belirlemek amacıyla Augmented Dickey-Fuller ve Philips-Perron geleneksel birim kök testleri ile serilerdeki yapısal kırılmaları dikkate alan Lee-Strazicich birim kök testi uygulanmıştır. Birim kök testleri sonucunda, değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya koymak için Granger nedensellik testi, etki-tepki analizi ve varyans ayrıştırma analizi yapılmıştır. Elde edilen sonuçlar, ticari açıklık oranından ekonomik büyüme oranına tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğunu göstermektedir. Bu sonuçlara göre, Türkiye’de ticari açıklık oranında meydana gelen değişimler ekonomik büyüme oranını etkilemektedir.

Anahtar Sözcükler: *Ekonomik Büyüme, Ticari Açıklık Oranı, Finansal Açıklık Oranı, Granger Nedensellik Testi*

CAUSALITY RELATIONSHIP BETWEEN TRADE AND FINANCIAL OPENNESS RATIO AND ECONOMIC GROWTH: THE CASE OF TURKEY

Abstract

In this study, the effect of the ratio of trade and financial openness on economic growth was examined econometrically by using a quarterly data set covering the period of 1998Q1-2016Q4 for Turkey and the role of trade and financial openness in Turkey on economic growth was investigated. In the study, first, the Augmented Dickey-Fuller and Philips-Perron conventional unit root tests and the Lee-Strazicich unit root test, taking structural breaks in the series into account, were applied to determine the stationary levels of the series to be used. As a result of the unit root tests, the Granger causality test, effect-response analysis and variance decomposition analysis were performed to reveal the relationships between the variables. The results show that there is a one-way causality relation to economic growth rate from trade openness. According to these results, the changes in the rate of trade openness in Turkey affect the economic growth rate.

Keywords: *Economic Growth, Trade Openness Rate, Financial Openness Rate, Granger Causality Test*

* Bu makale, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde Doç. Dr. Bahar Burtan Doğan’ın danışmanlığında Şener İlder tarafından yazılmış olan Yüksek Lisans tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör., Anadolu Üniversitesi SBE, iltersener@gmail.com.

*** Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İİBF, baharburtandogan@yahoo.com.

GİRİŞ

Ticari serbestleşme geçmişten günümüze tartışmalı konulardan biri olmuştur. Klasik iktisatçılardan günümüze kadar ticari serbestleşmenin ülke ekonomisinin büyümesini hangi yönde etkileyeceği konusunda birçok farklı görüş vardır. Klasik iktisadi düşünceyi savunan iktisatçılara göre, dış ticaret yapan ülkelerin tamamı bu ticaretten fayda sağlamaktadır. Bu düşüncenin karşısında yer alan iktisatçılara göre, ticari serbestleşme gelişmiş ülkelerin lehine gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelin ise aleyhinedir. Kavramsal olarak ticari serbestleşme; ülkeler arasında ticareti sınırlandıran görünür ve görünmez engellerin ortadan kaldırılması olarak tanımlanabilir. Ticari serbestleşmenin sonucu olan, ticari açıklık oranına bakılarak bir ülkenin ne derece dışarıya açık olduğu ölçülebilir.

Ekonomi biliminin ortaya çıkmasını sağlayan ilk teoriler dış ticaret alanında yazılmış olduğu için dış ticaret, sosyal bilimler alanında önemli bir yere sahiptir. Dış ticaret teorileri, ülkelerin neden dış ticaret yapmaya gereksinim duyduğunu, dış ticaret yapmanın ülkelere ne gibi kazanç sağlayacağını ve ne gibi kayıplara neden olacağını açıklamaya çalışmaktadırlar (Takım, 2010: 2). Uluslararası ekonomik ilişkilerin en eski ve en büyük bölümünü, ülkelerin birbirlerinden mal ve hizmet alım satımı oluşturur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra meydana gelen gelişmelerin neticesinde, dünya ticaret hacmi dünya üretiminden daha hızlı artış göstermiş ve dünya ticaretindeki serbestleşme eğilimleri hız kazanmıştır (Öztürk, 2012: 1).

Teorik olarak dış ticaretin serbestleşmesi, ülkelere statik ve dinamik kazançlar olmak üzere iki şekilde kazanç sağlamaktadır. Statik kazançlar; üretim faktörlerinin az verimli olduğu alanlardan, daha verimli olduğu alanlara yeniden dağıtıldığında ortaya çıkan kazançtır. Yani, üretim faktörlerinin nispeten daha az etkin olduğu ticaret dışı sektörden, daha etkin olan ticaret sektörüne yeniden dağılımını sağlayarak kaynak dağılımında etkinliğin sağlanmasına katkıda bulunur. Artan uzmanlaşma sonucu kaynakların etkin olmayan sektörlerden daha etkin sektörlerle yeniden tahsis edilmesiyle gerçekleşen ticaret artışlarından doğan kazançlara statik kazançlar denilmektedir. David Ricardo tarafından geliştirilen karşılaştırmalı üstünlükler teorisine dayanan üretimde uzmanlaşma düşüncesi statik kazançları ifade etmektedir (Thirlwall, 2003: 24). Dinamik kazançlar ise sürekli olarak fayda sağlayan ticaret

kazançlarından oluşur. Dış ticaret sonucunda kaynaklar daha etkin kullanıldığı için daha yüksek seviyede çıktı ve daha yüksek düzeyde gelir elde edilmesi sağlanır. Zamanla gelirin artması tasarrufları artırır, tasarrufların artması yatırımları artırır. Ekonomi dışı açıldıkça ithalat yoluyla üretkenliği artıran makine ve teknolojiler satın alınabilir. Ampirik çalışmalar göstermiştir ki dışı açık ülkelerin büyüme oranı, dışı kapalı olan ülkelere göre daha yüksektir. Üretim ölçeğinin büyümesi dışı ticaretin bir diğer dinamik etkisidir. Uluslararası ticaret küçük ve orta büyüklükteki ülkelere, daha büyük bir piyasa için üretim yapma imkânı sunarak, ülkeleri iç piyasanın talep yetersizliğinden kurtararak daha büyük ölçekli işletmelerde üretim yapma imkânı verir. Dış ticaret rekabet ortamı oluşturur ve yerli firmalar yabancı firmalarla rekabete girerek, verimliliklerini artırır. Serbest ticaret verimsiz firmaların piyasadan çekilmelerine ve daha üretken firmaların piyasaya girmesine imkân tanır. Mevcut üretken kaynakların yeniden tahsis edilmesinden doğan statik kazanımların yanında, dışı ticaret, aynı zamanda ekonomik büyüme teşvik ederek, ülkelere dinamik kazançlar da sağlamaktadır (Carbaugh, 2011).

Ticari dışı açıklık, küreselleşme sürecinin hız kazanmaya başlamasıyla birlikte bir ülkenin diğer ülkelerle hangi düzeyde uyumlu politikalar takip ettiği, içe ya da dışı dönük ekonomi politikalarından hangisini daha fazla uyguladığını ölçmek için kullanılan bir ölçüttür. Ticari serbestleşmenin sonucu olan ticari açıklık, bir ülkenin öteki ülkeler ile yaptığı ticari ilişkilerde ne derece serbest ya da katı politikalar uyguladığının göstergesidir (Saçık, 2009: 280).

Türkiye'nin uyguladığı dışı ticaret politikaları, 1980 öncesi ve sonrası olmak üzere iki döneme ayrılır. Dışı ticaret politikalarının bu şekilde iki döneme ayrılmasının temel nedeni, ülkede uygulanan genel ekonomi politikalarıdır (Kepenek, 2016: 310). 1980 öncesi dönemde ekonomide genellikle korumacı ve ithal ikameci politikalar izlenirken, 1980 sonrası dönemde ekonomide dışı açık, liberal politikalar izlenmeye başlanmıştır. Türkiye'nin kuruluş yıllarında, ekonomik yapısı dışı açıktır. Bu dönemde ekonominin dışı açık olmasının temel nedeni aşırı derece bağımlı bir ekonomik yapıya sahip olması, Lozan Barış Anlaşmasından kaynaklanan nedenlerle hükümetin gümrük tarifelerini kısıtlayamaması ve yabancı şirketlerin Türkiye'deki etkinliklerinin fazla olmasıdır (Şahin, 2016: 35). Bu dönemde, sermaye

birikiminin yetersiz olması ve ulaşım ağının gelişmemiş olması ekonominin bir bütünlükten ziyade bölgesel şekillenmesine sebep olmuş ve dış ticaret bu koşullar altında şekillenmiştir. Kuruluş yıllarında liberal ekonomi politikaları benimsense de istenilen sonuçların elde edilememesi ve 1929 yılında Türkiye'nin kendi gümrük tarifelerini belirleme imkânı elde etmesiyle, 1930'dan itibaren daha korumacı dış ticaret politikaları uygulanmaya başlanmıştır (Savrul, Özel ve Kılıç, 2013: 56). 1946'dan itibaren ithalatı sınırlandıran fiyat ve miktar engelleri ortadan kaldırılarak ticari liberalizasyona gidilmiştir. Ancak bu durum dış ticaret dengesinin açık verme başlamasıyla 1953'den itibaren ithalat üzerindeki kontroller tekrar artırılmaya başlanmıştır.

1970'li yıllarda ortaya çıkan petrol krizleri, Türkiye'de ciddi sorunların yaşanmasına sebep olmuştur. Bu yıllarda yaşanan sorunların bir daha yaşanmaması ve ekonomiye işlerlik kazandırılması için 24 Ocak 1980'de, 24 Ocak kararları olarak da bilinen geniş kapsamlı bir istikrar programı yürürlüğe konulmuştur. Bu programla Türkiye 1980'den sonra ithal ikameci sanayileşme politikasından vazgeçerek, dışa açık ve ihracata yönelik bir sanayileşme modeli benimsemiştir. Bu dönemde esnek kur politikasına geçilmiş ve TL ABD doları karşısında devalüe edilmiştir. Ayrıca ihracat ürünleri içinde sanayi ürünlerinin payının artırılması ve ihracat ürünlerine rekabet üstünlüğü sağlanması için teşvikler uygulanmıştır (Erdoğan, 2006: 31). Türkiye'de 1980'den sonra ekonomide köklü değişiklikler gerçekleşmiştir. Bu yıldan sonra, Türkiye'nin dış ticaretinde serbestleştirilmeye gidilmiş ve bu yönde politikalar izlenerek ekonomisi dış dünyaya açılmıştır (Ateş ve Bostan, 2007: 1). Ekonomik büyüme ve kalkınma için ihtiyaç duyulan dövizin ihracat yoluyla sağlanması gerektiğinin farkına varılmış, ülkeye döviz girişinin en sağlıklı şekilde ihracat yoluyla sağlanacağı düşünüldüğü için ihracat artırma yönelik teşvikler uygulanmıştır. Bu dönemde uygulanan politikalar meyvesini vermiş ve kriz yılları hariç büyümede ve ihracatta önemli başarılar kaydedilmiştir (Takım, 2010: 2). Türkiye'nin ihracata yönelik sanayileşme stratejisi için ihtiyaç duyduğu alt yapının, daha önce uygulanan ithal ikameci politikalardan oluşan sanayi sektörü olduğu söylenebilir (Bilgin ve Şahbaz, 2009: 178).

Türkiye'nin ihracatı 1980'den sonra önemli ölçüde artmıştır. Bu artışı etkileyen önemli bir faktör, 24 Ocak 1980 Kararları ve sonraki yıllarda bu kararları destekleyen politikaların

uygulanmasıdır. Bu dönemde ihracatı artırmak için ücret ve maaş artışları enflasyon oranının altında tutularak iç talep daraltılmıştır. Ayrıca ihracatı artırmak için teşvikler uygulanmıştır. Petrol fiyatlarında meydana gelen yükselmeler sonucunda Ortadoğu ülkelerinin satın alma gücü yükselmiş ve Türkiye'nin komşusu olan ülkelerle ticaret hacmini artırmak için yaptığı çalışmalar komşu ülkelere ihracatın artmasında önemli bir rol oynamıştır. Bu dönemde uygulanan devalüasyon politikaları çalışanların satın alma gücünü düşürürken ihracat sektörünün uluslararası rekabet gücünü arttırmıştır (Savrul, Özel ve Kılıç, 2013: 70). 1980'den sonra Türkiye, kaynak dağılımında etkinliği artırmak ve ülke pazarını uluslararası sisteme entegre etmek için dışa açık, ihracata yönelik politikalar uygulamaya başlamıştır. Bu politikalar sonucunda 1983'ten sonra ihracat önemli ölçüde artış göstermiştir. 1990'lı yıllarda dünya ekonomisinde yaşanan durgunluk ve Körfez krizi gibi dış faktörler, ayrıca ülke içinde yaşanan yüksek enflasyon, kamu açıklarının büyümesi ve iç-dış borç stokundaki artış neticesinde 1994 yılında ekonomik kriz meydana gelmiştir. Ortaya çıkan bu olumsuzluklar 1990-1993 yılları arasında ülkenin ihracat performansında bir yavaşlamaya neden olmuştur (Varol, 2003). Ekonomik krizden sonra, Türk Lirası serbest piyasada % 60 oranında devalüe edilmesi ihracatı özendirmiş ve iç talepte daralma ortaya çıkınca firmalar dış piyasaya yönelmiştir. Ayrıca bu dönemde ihracatı artırmak için Eximbank kredilerini artırma yoluna gitmiştir (Karakayalı, 2003: 196).

Finansal serbestleşme ise ticari serbestleşmeye nazaran daha yeni bir konudur. Finansal serbestleşme; sermaye hesabının serbestleştirilmesi, finansal baskı politikalarının ve yabancıların mülkiyet edinimini sınırlayan politikaların ortadan kaldırılması olarak tanımlanabilir. Finansal serbestleşmenin ülke ekonomisini ne şekilde etkileyeceği konusunda da iktisatçılar fikir birliğine varamamışlardır. Finansal serbestleşme gelişmiş ülke ekonomilerinde büyümeye olumlu katkı yaparken, özellikle finansal serbestleşme politikaları izleyen gelişmekte olan ve az gelişmiş ülkelerde finansal krizlere neden oluşu yönünde yaygın bir görüş vardır.

Finansal liberalizasyonun teorik temelleri, McKinnon (1973) ve Shaw (1973) tarafından birbirlerinden bağımsız olarak yapılan çalışmalara dayanır. McKinnon'a ve Shaw'a göre, gelişmekte olan ülkeler finansal serbestleşme politikaları uyguladığı zaman, ekonomide

finansal araç çeşitliliğini, tasarrufları ve yatırımları artırarak ekonominin büyümesine katkı sağlayacaktır (Shaw, 1973). McKinnon-Shaw hipotezi, ödünç verilebilir fonlar teorisine dayanmaktadır. Bu hipoteze göre, sermayenin üzerindeki kısıtlamalar kaldırıldığı zaman, sermayenin nispeten bol ama getirisinin düşük olduğu ülkeden, sermaye kıt ama getirisinin yüksek olduğu ülkeye gider ve gittiği ülkede finansal derinliği artırır. Böylelikle hem ülkeler arasında faiz oranları eşitlenmiş, hem de yatırım yapmak için iç tasarrufları yeterli olmayan gelişmekte olan ülkelere kaynak transfer edilmiş olur (Atamtürk, 2007: 76-77). Finansal liberalizasyon, sermaye hesabının serbestleştirilmesi, finansal baskı politikalarının ve yabancıların mülkiyet edinimini sınırlayan politikaların ortadan kaldırılmasıyla özdeşleştirilir (Galindo, Micco ve Ordoñez 2002: 2). Dar anlamda finansal liberalizasyon, piyasada kredi alanlara ve kredi verenlere hangi fiyattan işlem yapacaklarını piyasa otoritelerine bırakma süreci olarak ifade edilmektedir. Geniş anlamda liberalizasyon ise dar anlamda liberalizasyona ilaveten, objektif şekilde belirlenen kraterlere uyum sağlayan herhangi bir şirkete finansal piyasalara girmesine izin verilmesi, bankalara kendi işlerini yapma özgürlüğü verilmesi, devletin finansal kurum sahipliğinden çekilmesi ve uluslararası sermaye hareketleri üzerindeki kontrollerden vazgeçilmesini kapsamaktadır (Williamson ve Mahar 1998: 2). McKinnon (1973) ve Shaw (1973) finansal liberalizasyonun ekonomik büyümeyi nasıl olumlu bir şekilde etkileyeceğini finansal baskılama kavramından yola çıkarak açıklamaktadır. McKinnon finansal baskı politikalarını, hükümetin faiz oranlarını düşük tutarak, banka kredilerinin belli sektörlere tahsis edilmesi, kamu açıklarının mevduat bankalarının kıt kaynaklarından temin edilerek kaynakların yeteri kadar etkin kullanılmaması ve ekonomideki diğer aktörlerin finansman ihtiyacını tefeci ve kooperatif gibi zayıf kanallardan sağlaması şeklinde tanımlamaktadır (McKinnon, 1973). Bir ülkede finansal baskının göstergeleri, tasarruf seviyesinin düşük olması, kredi tayinlaması yapılması ve yatırım seviyesinin düşük düzeyde kalmasıdır. Finansal liberalizasyon ise finansal piyasalara herhangi bir müdahalenin olmadığı ve finansal piyasaların kendi işleyişini piyasada yer alan aktörlerin kendilerinin belirlemesine imkân tanınmasıdır (Arestis ve Sawyer, 2005: 2). McKinnon (1973) ve Shaw (1973) göre, bir ekonomide faiz oranları olması gerekenden düşük tutulduğunda, tasarruflar olması gerekenden daha düşük seviyede gerçekleşir ve yatırımlar

için gereken fon havuzunu daraltır. Resmi finansal sistem aracılığıyla az seviyedeki tasarruflar belli yatırımların yapılması için kanalize edilir ve muhtemelen tasarruflar verimliliği daha düşük yatırımların yapılması için kullanılır (Williamson ve Mahar 1998: 2). McKinnon-Shaw hipotezine göre, mevduat ve kredi faizlerine konulan tavanlar ekonomide olumsuz etkiler yaratacaktır. Nominal faiz oranı üzerine konan tavan, reel faizin oranının düşük kalmasına veya negatif faiz uygulanmasına neden olarak, finansal piyasaların derinliğini azaltacaktır ve büyüme bu durumdan olumsuz yönde etkilenecektir (Andersen ve Tarp, 2003: 191).

1970'li yıllara kadar hükümetler Keynesyen iktisadi düşünce sisteminden ve yapısalcı yaklaşımdan etkilenmiş ve bu düşünce sistemleri, devletin ekonomiye müdahale etmesinin ve ekonomiyi yönlendirmesinin teorik altyapısını oluşturmuştur. Bu yaklaşımlara göre, devlet finansal sistemi baskı altında alarak, faiz oranlarını düşük tutmalı ve verilecek kredilerin yönünü öncelikli sektörlerle çevirerek toplam yatırımları artırmalıdır. Devletin uyguladığı bu müdahaleci politikalar sayesinde ekonomi daha yüksek oranda büyüme kaydedebilir. Bu dönemde finansal sisteme devletin müdahale etmesinin olumlu etkilerinin olduğu varsayıldığı için, hükümetin finansal piyasalara yaptığı müdahaleler normal karşılanmıştır (Auerbach ve Siddiki, 2004: 247).

Bu yıllarda, gelişmekte olan ülkelerin çoğu kalkınmak ve sanayileşmek için ithal ikameci sanayileşme stratejisi benimsenmiştir. Bu sanayileşme stratejisi uygulayan ülkelerde 1970'li yıllarda ortaya çıkan ekonomik bunalım sonucunda, bu ülkeler ekonomilerinde liberalizasyon sürecini başlatmışlardır. 1980'li yıllarda ABD hazinesi, IMF ve DB'nin birlikte destekledikleri "Washington Uzlaşması" olarak ifade edilen model kalkınma yardımlarının merkezine yerleşmiştir. Bu model çerçevesinde başta IMF ve DB olmak üzere uluslararası finansal kuruluşlar, piyasa mekanizmasını kıt kaynaklarının tahsisinde etkinliğin sağlanması ve büyümenin sürekli kılınması için gelişmekte olan ülkelere önermişlerdir. Bu doğrultuda piyasa mekanizmasının işleyişine engel olan, korumacı müdahaleci politikalar yerine ekonominin bir bütün olarak liberalleşmesini devletin iktisadi hayattaki varlığının küçültülmesini şart koşmuşlardır (Şen, 2005: 182).

Gelişmekte olan ülkelerin çoğu 1970'li yıllarda ortaya çıkan ekonomik bunalım sonucunda dış kaynak bulmakta zorlanmış, dış borç krizi ile karşı karşıya kalmış ve ciddi kaynak yetersizliği problemi yaşamışlardır. Bu yıllarda ekonomilerde yaşanan dış kaynak yetersizliği sorununun çözümü olarak, finansal tasarrufların artırılması, yurtiçi kaynakların harekete geçirilmesi ve finansal liberalizasyon politikaları, reçete olarak sunulmuştur. Bu çözüm önerileri geliştirmekte olan ülkelerin çoğunda büyük ölçüde kabul görmüştür. Bu dönemde neo-liberal iktisat politikaları ön plana çıkmaya başlamıştır (Okyayer, 2009: 74).

1980'li yıllardan itibaren gelişmiş ve geliştirmekte olan ülkeler finansal serbestleşme doğrultusunda politikalar uygulayarak küresel dünya ekonomisine entegre olmaya başlamıştır. Finansal liberalizasyonla birlikte, ülkelerin finansal sistemlerinde bir takım gelişmeler meydana gelmiştir. Piyasalarda yer alan finansal araçlar çeşitlenmiş, dolaşımdaki kaynak miktarı büyük ölçüde artış göstermiş, yeni finansal araçlar geliştirilmiş, teknoloji ve iletişim alanında ortaya çıkan gelişmeler, finansal işlemlerin ulusal ve uluslararası piyasalarda, işlem maliyetlerinin azalmasına neden olmuştur (Dinar, 2012: 110).

1980'li yıllardan itibaren geliştirmekte olan ülkelerde başlayan finansal serbestleşme hareketleri sayesinde, gelişmiş ve geliştirmekte olan ülkeler arasında sermayenin herhangi bir sınırlamaya tabi olmadan, hareket etmesine imkân tanınmıştır. Serbest bir şekilde hareket eden sermaye giriş yaptığı bazı geliştirmekte olan ülkelerde yüksek oranda büyüme sağlarken, bazı ülkelerde ise büyüme hızının yavaşlamasına ve finansal krizlere neden olduğu için sosyal ve ekonomik maliyetlerin sorumlusu olarak görülmüştür (Özşahin, 2011: 71). Finansal serbestleşme sonucunda kriz yaşayan ülkelerde kriz öncesinde finansal serbestleşme istenirken kriz sonrasında bu konu tartışılmalı hale gelmiş ve hükümetin finansal liberalizasyona müdahale etmesi gerektiğini savunan görüşler gündeme gelmiştir (Stiglitz, 2000: 1079-1083).

Türkiye'de cumhuriyetin ilk yıllarında, yabancı sermayeye karşı temkinli yaklaşılmasına karşın ekonomide yerli sermayenin yetersiz kaldığı alanlarda yabancı sermayenin kullanılabilmesi kabul edilmiştir. Ancak, 1929' meydana gelen Dünya Ekonomik Buhranı'nın ve 1940'larda patlak veren İkinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle, dünyada korumacı politikaların benimsenmeye başlanmasıyla diğer ülkeler gibi Türkiye'de ekonomide daha korumacı politikalar uygulamaya başlamış ve yabancı sermayeye karşı sıkı denetimlere başvurulmuştur.

1980'den önce doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını teşvik etmek için çeşitli düzenlemeler yapılmışsa da, aynı dönemde finansal piyasaları serbestleştirmek için çalışmalar yapılmamıştır (Savrul, Özekicioğlu ve Özel, 2013: 227-228). 1970'lerin ortalarında itibaren dünyadaki diğer gelişmekte olan ülkelerde yaşanan ekonomik sorunlar, Türkiye'nin ekonomisinde de yaşanmaya başlamıştır. 1979 yılında yeterli dış kaynak bulunamadığı için kriz sürecine girilmiştir ve dış kaynak bulunmaması yaşanan krizi derinleştirmiştir. Krizi atlatmak için başvuruda bulunulan uluslararası kuruluşlar, ekonomik destek için ekonomide liberalizasyon sürecinin başlatılması ve ekonomide reformlar yapılması gerektiğini öne sürmüşlerdir. Ekonomide yaşanan bu sorunlar ve dış destek bulunamaması uygulanmakta olan geleneksel ekonomi politikalarının gözden geçirilmesine ve yeni ekonomi politikalarının benimsenmesine neden olmuştur (Öztürk ve Kuşçu, t.y).

1980'den itibaren ekonomide başlatılan serbestleşme politikaları doğrultusunda, finansal piyasalarda uygulanan ve bu piyasaları sınırlayan uygulamalar aşamalı olarak kaldırılmıştır. 1980'den itibaren hem yabancı sermayeyi serbestleştirmek için çeşitli kanunlar çıkarılmış, hem de yabancı sermayenin ülkeye gelmesi için kurumsal alt yapıyı oluşturmak için çeşitli düzenlemeler yapılmıştır. 1989 yılında ise finansal kısıtlamalar tamamen kaldırılarak ülke ekonomisinin uluslararası piyasalara entegre olması yolunda önemli bir adım atılmıştır (Savrul, Özekicioğlu ve Özel, 2013: 227-228).

24 Ocak 1980 kararları ile Türkiye'de finansal serbestleşme hareketleri hız kazanmıştır. Bu dönemde, serbest piyasa ekonomisinin ilke ve esaslarının yerleştirilmesi, fiyat oluşumunda idari kararlar yerine, büyük ölçüde piyasa aktörleri tarafından belirlenmesi ve yurtiçi mali piyasaların yeniden yapılandırılması ve geliştirilmesi doğrultusunda önemli gelişmeler yaşanmıştır (Oktayer, 2009: 75). 1983-89 yılları arasında finansal piyasaları serbestleştirmek için ekonomide köklü değişiklikler yapılmıştır. Bu süre zarfında, döviz kuru, faiz oranı, dış ticaret ve yabancı sermaye politikalarında köklü değişikliklere gidilmiştir. TPKKHK'nin uygulanması ile ilgili 28 ve 30 sayılı KHK'ler ile döviz ve sermaye hareketlerinde serbestleşme, daha ileri boyutlara taşınmıştır. Bu dönemde Sermaye Piyasası Kanunu yenilenmiş, İstanbul Menkul Kıymetler Borsası faaliyete geçirilmiştir. İnterbank kurulmuş ve Merkez Bankası açık piyasa işlemleri yapmaya başlamıştır (Şahin, 2016:191). Tam anlamı ile

finansal serbestleşme 1989 yılında çıkarılan Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkındaki 32 Sayılı Karar ile gerçekleşmiştir. Bu karar ile ülke vatandaşlarının bankalardan ve diğer finansal kurumlardan döviz almalarına izin verilmiş, yabancı ülke vatandaşların Türk menkul kıymetlerini almalarına ve satmalarına serbestlik getirilmiştir. Aynı şekilde ülke vatandaşların da yurt dışında menkul kıymet alımlarına ve ülke dışına döviz çıkarmalarına da izin verilmiştir. Ayrıca yabancılara gelirlerini ve kazançlarını, bankalar ve diğer aracı kurumlar aracılığıyla yurt dışına çıkarmalarına izin verilmiştir. Son olarak, ülkedeki ticaret bankalarının yabancı ticari şirketlere döviz temin etmesine izin verilerek, sermaye hareketlerinin deregülasyonu tamamlanmış ve 1990'da Türk parasının tam konvertibilite olması için IMF'ye başvuru yapılmıştır (Öztürk ve Kuşçu, t.y).

Bu bağlamda çalışmanın temel amacı, ticari ve finansal dışa açıklık oranının ekonomik büyümeyi ne şekilde etkilediğini ve ekonomik büyüme üzerinde herhangi bir etkisinin olup olmadığını araştırmaktır.

1. LİTERATÜR TARAMASI

1960'lardan itibaren ticari dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar yapılmaya başlanmışken finansal dışa açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalar nispeten daha yenidir ve konu 1990'lı yıllardan itibaren araştırılmaya başlanmıştır. Ticari ve finansal açıklık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri incelemek için yapılan ampirik çalışmalarda, zamanla kullanılan veri setinde bazı değişiklikler ve ekonometrik yöntemde bazı gelişmeler olmuştur (Yapraklı, 2007: 71). Ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri inceleyen çalışmalara bakıldığında bu çalışmaların farklı ekonometrik yöntem kullandığı ve farklı bulgular elde ettiği görülmektedir. Yapılan çalışmalarda ticari açıklığın ve finansal açıklığın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyeceği şeklinde bir görüş birliği yoktur. Yapılan ampirik çalışmalarda görülmektedir ki; çoğunlukla ticari açıklığın ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilediği, finansal açıklığın ise az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği görülmektedir.

Dollar (1992), çalışmasında 1976-1985 yılları arasında 95 gelişmekte olan ülke için, Robert Summers ve Alan Heston tarafından geliştirilen fiyatların uluslararası karşılaştırmasını

kullanarak reel döviz çarpıklık endeksini oluşturmuştur. Bu endekse göre, bu yıllarda dışarıya ticari yönden daha açık olan 16 Asya ekonomisinde kişi başı gelir yıllık ortalama % 3,4 oranında artarken, ticari yönden dışarıya nispeten daha kapalı olan 24 Latin Amerika ülkesinde %0,3 ve Afrika kıtasında bulunan 43 ülkede %0,4 oranında kişi başına yıllık gelirde azalma meydana gelmiştir. Sachs ve Warner (1995), 1970-1995 yılları arasındaki verileri kullanarak 135 ülke için yaptıkları çalışmalarında II. Dünya Savaşından sonra gelişmekte olan ülkelerin uyguladıkları ekonomi politikalarıyla ekonomik performansları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yapılan çalışmada, gelişmekte olan ülkelere ticari açıklık düzeyi yüksek olan ülkelerin gelişmiş ülkelere göre daha yüksek büyüme performansı kaydettiğini göstermiştir. Ayrıca çalışmalarında, açık ekonomilerin ödemeler dengesi krizini başarıyla önlediğini ve birçok kapalı ekonominin bu krizlere sonunda yenik düştüğünü göstermektedir. Wacziarg (2001), 1970-1989 dönemini kapsayan yıllık verilerle 57 ülke için panel veri analiz yöntemi kullanarak, uygulanmakta olan ticaret politikaları ile ekonomik büyüme arasındaki herhangi bir ilişki olup olmadığını araştırmıştır. Sonuçlar ticari açıklığın fiziksel sermaye birikimi ve teknoloji transferi aracılığıyla ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki yarattığını göstermektedir.

Aizenman (2004), 1969-1998 periyodunda GOÜ ve OECD ülkeleri için panel veri analiz yöntemini kullanarak yaptığı çalışmada, ticari açıklık oranındaki artışın finansal açıklık oranının artmasına neden olduğunu ve finansal açıklık oranındaki artışın kamu kesiminin borç yükünün artmasına neden olduğu ve bunun sonucunda finansal krizlerin yaşanmasına ortam hazırladığı sonucuna varılmıştır. Yapraklı (2007), 1990:1-2006:4 dönemi çeyreklik verilerle Türkiye için ticari açıklık oranı ve finansal açıklık oranı ile ekonomik büyüme değişkenleri arasında herhangi bir ilişki var olup olmadığı, Johansen eş-bütünleşme ve Granger nedensellik testi aracılığıyla araştırılmıştır. Çalışmada ulaşılan sonuçlar, uzun dönemde ticari açıklık oranının büyümeyi olumlu yönde etkilediği ve finansal açıklık oranının büyüme üzerinde olumsuz etkilerinin olduğu göstermektedir. Kose, Prasad ve Terrones (2009), 1966-2005 döneminde 21 gelişmiş ülke ve 46 gelişmekte olan ülkeyi kapsayan verilerle dinamik panel veri analiz yöntemini kullanarak finansal açıklık ile toplam faktör verimliliği arasındaki ilişkiyi

araştırmışlardır. Yapılan çalışmaya göre, sermaye hareketlerinin önündeki engellerin kaldırılmasının toplam faktör verimliliğini pozitif yönde etkilediğini görülmektedir.

Bajwa ve Siddiqi (2011), 1972-1985 ve 1986-2007 şeklinde ikiye ayırdıkları periyotta Bangladeş, Sri Lanka, Hindistan ve Pakistan için panel eş-bütünleşme analizi ve FMOLS tekniği kullanılarak, ticari açıklık ile ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkileri araştırmıştır. 1972-1985 periyodunda ekonomik büyümeden ticari açıklığa kısa dönemli tek yönlü nedensellik ilişkisinin var olduğu tespit edilmiş ve uzun dönemde ticari açıklığın ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkilediği tespit edilmiştir. 1986-2007 periyodunda kısa ve uzun dönemde ekonomik büyüme ile ticari açıklık arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna varılmıştır. Özel (2012), 1992Q1-2010Q4 dönemi çeyreklik verilerle Türkiye için ticari açıklık ve finansal açıklık ile ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkileri Johansen eş-bütünleşme ve Granger nedensellik testlerinden yararlanarak analiz etmiştir. Analiz sonuçlarına göre, finansal açıklık oranı ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilemekte ve ticari açıklık oranı ise, ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Kim, Lin ve Suen (2012), 1975-2007 periyodunda 19 gelişmekte olan ülke için ARDL sınır testi yaklaşımını kullanarak, finansal entegrasyonun ve yabancı doğrudan yatırımların ekonomik büyüme ve makroekonomik belirsizlikler üzerindeki etkisi araştırmıştır. Araştırma sonucuna göre, finansal entegrasyonun ekonomik büyümeyi hızlandırdığı ve uzun dönemde belirsizliği azalttığı ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ekonomik büyümeyi engellediği, tüketim ve çıktı düzeyini uzun dönemde belirsizleştirdiği tespit edilmiştir.

Kar, Nazlıoğlu ve Ağır (2014), 1989:1-2007: 11 periyodunda, Türkiye için doğrusal ve doğrusal olmayan nedensellik yaklaşımları kullanarak ticari açıklık, finansal gelişme ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri incelemişlerdir. Ulaşılan sonuçlarla, ticari açıklığın ekonomik büyümeyi, benzer şekilde ekonomik büyümenin de ticari açıklığı etkilediği tespit edilmiştir. Ali ve Abdullah (2015), 1980-2010 döneminde Pakistan için PP, ADF birim kök testleri ile Johansen eş-bütünleşme testi kullanarak ticari açıklık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri araştırmıştır. Çalışmanın sonuçlarının ülkenin ticaret açıklığı ve ekonomik büyümesi arasında kısa vadeli pozitif bir ilişki olduğunu göstermesine rağmen, uzun vadeli

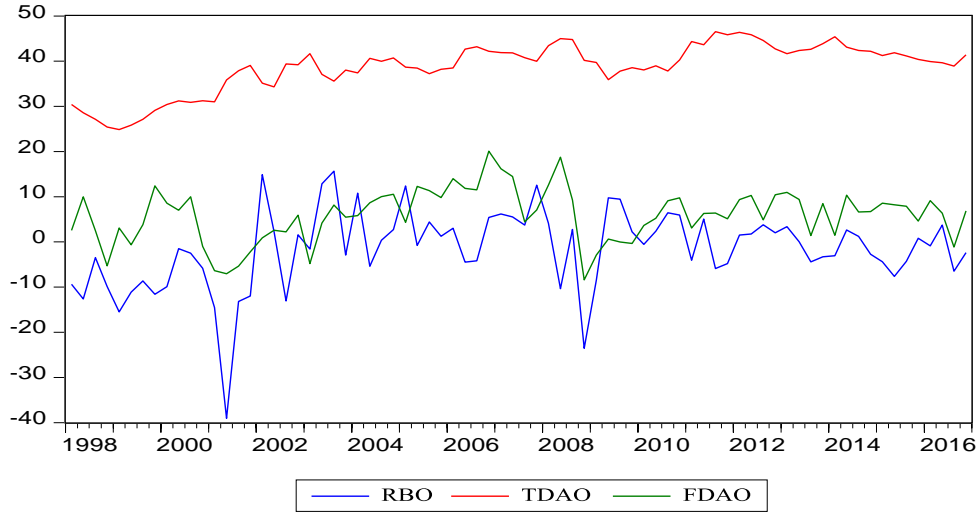
sonuçlar ise, ticaret açıklığının Pakistan'ın ekonomik büyümesini olumsuz yönde etkilediğini göstermektedir. Topallı (2016), 1982-2013 döneminde BRICS ülkeleri ve Türkiye için doğrudan sermaye yatırımları, ticari dışa açıklık oranı ve ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkiler CADF birim kök testi ve Emirmahmutoğlu ve Köse nedensellik testi kullanılarak araştırmıştır. Araştırmanın sonuçları, ticari açıklık oranı ile ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedensellik ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. Ümit (2016), 1992:Q1-2014:Q4 periyodunda Türkiye ekonomisi için Carrion-i-Silvestre vd.(2009) tarafından geliştirilen çoklu yapısal kırılmalı birim kök testi, ARDL sınır testi ve Toda-Yamamoto nedensellik testi kullanılarak ticari açıklık oranı ve finansal açıklık oranı ile ekonomik büyüme değişkenleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Çalışmada, finansal açıklık oranı ile büyüme arasında çift yönlü ve büyümeden ticari açıklık oranına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisinin var olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca sınır testi sonuçlarına göre, uzun ve kısa dönemde büyümenin ticari açıklık oranından olumsuz yönde etkilendiği ve büyümenin finansal açıklık oranından olumlu yönde etkilendiği tespit edilmiştir.

2. METODOLOJİ VE UYGULAMA

Bu çalışmada, ticari ve finansal dışa açıklık oranı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler ekonometrik yönden incelenmektedir. Bu doğrultuda 1998:1-2016:4 dönemini kapsayan çeyreklik veriler kullanılmıştır. Bu çalışmada, büyümeyi etkileyen diğer değişkenlerin sabit olduğu kabul edilerek, Türkiye'de ticari ve finansal dışa açıklığının ekonomik büyümeyi ne şekilde etkilediği araştırılmaktadır.

Çalışmada kullanılan değişkenler Amerikan doları cinsinden hesaplanmıştır. GSYH büyüme oranı (RBO) sabit fiyatlarla hesaplanmıştır. Aizenman'ın 2004 yılında yapmış olduğu çalışma referans alınarak ticari dışa açıklık oranı (TDAO), $[(\text{ihracat} + \text{ithalat})/\text{GSYH} * 100]$ finansal dışa açıklık oranı (FAO), $[(\text{gayri safi özel sermaye girişi} + \text{gayri safi özel sermaye çıkışı})/\text{GSYH} * 100]$ şeklinde hesaplanmaktadır. Veriler oluşturulurken, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası(TCMB) ve International Money Fund(IMF)'den faydalanılmıştır. Kullanılan değişkenlerden Reel GSYH büyüme oranı ve ticari dışa açıklık oranı mevsimsellik özelliği taşıdığı için Troma/Seats yöntemi ile mevsimsellikten arındırılmıştır.

Şekil 1. 1998:1-2016:4 Dönemi RBO, TDAO ve FDAO Serileri

2.1. Birim Kök Testi

Zaman serileri ile yapılan çalışmalarda önemli bir varsayım incelenen zaman serisinin durağan olduğudur. Bir zaman serisi durağan olmadığında, bu durumdan çeşitli kaygılar duyulmaktadır. Zaman serisinin durağan olmamasından kaygı duyulmasının ilk nedeni, zaman serisi durağan değilse o zaman serisinin davranışları ancak ele alınan dönem için incelenebilir. Bu durumda her zaman serisi özel bir vaka olacaktır ve bu zaman serisini başka dönemlere genelleştirme imkânı ortadan kalkacaktır (Gujarati, 2015: 320).

Zaman serisinin durağan olmamasından kaygı duyulmasının ikinci nedeni ise, iki ya da daha fazla durağan olmayan zaman serisi ile çalışma yapıldığında, bu zaman serileri ile yapılacak regresyon analizi sonucunda, sahte veya anlamsız regresyon olgusunun ortaya çıkabilecek olmasıdır. Bu şekilde, durağan olmayan zaman serileri ile yapılan çalışmada, yüksek bir belirlilik katsayısı (R^2) ve parametrelerin anlamlılığını test eden t ve F istatistik değerleri anlamlı çıkabilir. Ancak durağan olan zaman serileri ile yapılan çalışmalarda güvenilir olan bu testler, durağan olmayan zaman serilerinde güvenilir değildir (Gujarati, 2015: 320). Ekonometrik bir çalışma yapılırken kullanılan seriler şayet durağan değilse ortaya anlamsız ya da sahte regresyon sorunu ortaya çıkmaktadır (Granger ve Newbold, 1974). Bundan dolayı, çalışmada kullanılacak zaman serilerinin durağanlığı sınılandıktan sonra çalışmaya dahil edilmesi, elde edilecek sonuçların daha güvenilir olmasını ve daha doğru yorumlanmasını sağlayacaktır. Bu çalışmada serilerinin durağanlığını test etmek için Augmented Dickey-

Fuller (ADF), Philips-Perron(PP) Birim Kök Testi ve seride iki yapısal kırılmaya izin veren Lee-Strazicich birim kök testi kullanılmıştır.

ADF ve PP birim kök testleri serilerde meydana gelebilecek yapısal kırılmaları dikkate almadıkları için gerçekte durağan olan bir seriyi birim köklü gösterebilir. Serilerde kırılma meydana gelmesi; savaşlar, doğal afetler terör olayları gibi olağanüstü durumlardan veya politika değişikliklerinden ve ekonomik krizlerden kaynaklanabilmektedir. Geleneksel birim kök testleri, ülkede yaşanabilecek bu gibi durumları dikkate almadığı için gerçekte durağan olan serileri birim köklü gösterme eğilimindedir. Bu sorunu ortadan kaldırmak için yapısal kırılmaları dikkate alan birçok birim kök testli geliştirilmiştir (Yıldırım vd., 2013: 83). Bu çalışmada iki yapısal kırılmaya izin veren Lee-Strazicich birim kök testi kullanılmıştır. **Lee-Strazicich** hem temel hem de alternatif hipotez altında yapısal kırılmaya izin veren içsel iki kırılmalı Lagrange Çarpanına (LM) dayanan birim kök testini geliştirmişlerdir (Lee ve Strazicich, 2003).

H₀: seri yapısal kırılma ile birim köklüdür

H₁: seri yapısal kırılma ile durağandır.

Bu test aşağıdaki regresyon modeli ile gösterilmektedir.

$$Y_t = \delta Z_t + e_t, \quad e_t = \beta e_{t-1} + \varepsilon_t \quad (1)$$

İki kırılmalı birim kök testi için kritik değerler, Lee ve Strazicich (2003)'in çalışmasında yer almaktadır. Elde edilen test istatistiği kritik değerden küçük olduğu durumda H₀ hipotezi kabul edilmekte ve incelenen serinin yapısal kırılma ile birlikte birim kök içerdiğine karar verilmektedir. Şayet elde edilen test istatistiği kritik değerlerden büyükse bu durumda H₀ reddedilerek serinin yapısal kırılma ile birlikte durağan olduğuna karar verilmektedir.

Tablo 1. Augmented Dickey-Fuller(ADF) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Düzye Değerleri		Birinci Fark		Sonuç
	Sabitli	Sabitli/ Trendli	Sabitli	Sabitli/Trendli	
RBO	-5.700 (0)*	-5.893 (0)*	-8.291 (3)*	-8.253 (1)*	I(0)
TDAO	-1.921 (0)	-2.273 (0)	-8.230 (0)*	-8.242 (0)*	I(1)
FDAO	-4.539 (0)*	-4.619 (0)*	-10.704 (0)*	-10.615 (0)*	I(0)
Kritik Değerler	%1	-3.520	-4.085	-3.523	-4.089
	%5	-2.900	-3.470	-2.902	-3.473
	%10	-2.589	-3.163	-2.589	-3.164

Not: Parantez içindeki değerler Schwarz bilgi kriterine göre belirlenmiş uygun gecikme uzunluğunu göstermektedir. ADF testi için MacKinnon (1996) tarafından oluşturulmuş kritik değerler kullanılmaktadır. *, **, ***, sırası ile %1, %5, %10 önem düzeyinde değişkenin durağanlık seviyelerini göstermektedir.

Tablo 1'de yer alan ADF birim kök test istatistiği sonuçlarına göre, RBO serisinin tüm düzey değerlerinde, hesaplanan test istatistiği kritik değerlerden büyük¹ olduğu için RBO hem sabitli hem de sabit/trendli modelde %1 önem seviyesinde düzeyde I(0) durağandır. TDAO serisi ancak birinci fark alındıktan sonra hesaplanan test istatistiği değeri, kritik değerlerden büyük olduğu için TDAO serisi birinci fark alındıktan sonra %1 önem seviyesinde birinci farkta I(1) durağan hale gelmektedir. Yani TDAO serisi birim kök içermektedir. FDAO serisi ise RBO serisi gibi hesaplanan test istatistiği değerleri düzey değerlerinde MacKinnon kritik değerlerinden büyüktür ve %1 önem seviyesinde düzeyde I(0) durağandır.

Tablo 2. Philips-Perron(PP) Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	Düzye Değerleri		Birinci Fark		Sonuç
	Sabitli	Sabitli/ Trendli	Sabitli	Sabitli/Trendli	
RBO	-5.700 (0)*	-5.870 (1)*	-36.404 (73)*	-51.640 (73)*	I(0)
TDAO	-1.777 (7)	-2.246 (4)	-8.606 (11)*	-9.926 (11)*	I(1)
FDAO	-4.539 (1)*	-4.629 (1)*	-14.125 (13)*	-13.923 (13)*	I(0)
Kritik Değerler	%1	-3.520	-4.085	-3.522	-4.087
	%5	-2.905	-3.471	-2.901	-3.472
	%10	-2.588	-3.163	-2.588	-3.163

Not: Parantez içindeki değerler, Newey West optimal uyarlama gecikmeleridir. PP test için MacKinnon (1996) tarafından oluşturulmuş kritik değerler kullanılmaktadır. *, **, ***, sırası ile %1, %5, %10 önem düzeyinde değişkenin durağanlık seviyesini göstermektedir.

Tablo 2'de PP birim kök test sonuçları gösterilmektedir, elde edilen sonuçlar tablo 1' de yer alan ADF birim kök test sonuçları ile aynıdır. PP birim kök testi sonuçlarına göre de RBO serisi düzeyde I(0), TDAO serisi birinci farkta I(1) ve FDAO serisi ise düzeyde I(0) durağandır.

¹Hesaplanan testi istatistiği ile MacKinnon kritik değerleri karşılaştırılırken mutlak değeri alınarak karşılaştırılmaktadır.

Tablo 3. Lee-Strazcich Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	λ Değeri	Gecikme Uzunluğu	Kırılma Tarihi	Test İstatistiği	Kritik Değerler		
					%1	%5	%10
RBO	λ_1 : 0.197 λ_2 : 0.553	0	2001Q3 2008Q2	-7.918	-6.32	-5.73	-5.32
TDAO	λ_1 : 0.579 λ_2 : 0.711	5	2001Q2 2011Q2	-6.134	-6.32	-5.73	-5.32
FDAO	λ_1 : 0.211 λ_2 : 0.553	0	2001Q4 2008Q2	-5.551	-6.42	-5.65	-5.32

Not: Kritik değerler Lee ve Strazcich (2003) makalesinden alınmıştır.

Yapısal kırılmaya izin vermeyen ADF ve PP birim kök testleri serilerdeki yapısal kırılmaları dikkate almadıkları için sapmalı sonuçlar verebilir. Bu testlerin eksikliğini gidermek için yapısal kırılmaları dikkate alan Lee-Strazcich birim kök testi uygulanmıştır. Ekonomik büyüme oranı, ticari dışa açıklık oranı ve finansal dışa açıklık oranı değişkenlerine ait Lee-Strazcich sabitte ve trendde iki kırılmaya izin veren model C sonuçları tablo 3'de gösterilmektedir.

Tablo 3'de yer alan sonuçlara göre, RBO test istatistiği mutlak değer içinde kritik değerlerden büyük olduğu için 2001Q3 ve 2008Q2 döneminde meydana gelen iki yapısal kırılma ile birlikte %1 önem seviyesinde durağan olduğu sonucuna varılmıştır. TDAO serisi 2001Q2 ve 2011Q2 döneminde meydana gelen yapısal kırılma ile birlikte %5 önem düzeyinde durağandır. FDAO serisi ise 2001Q4 ve 2008Q2 döneminde meydana gelen yapısal kırılma ile birlikte %10 önem seviyesinde durağandır. RBO serisinde yapısal kırılma gerçekleştiği dönemler; 2001Q3'cü ve 2008Q2'ci dönemidir. Bu dönemlerde RBO'da yapısal kırılma meydana getirecek ekonomik olaylar incelendiğinde, RBO'da 2001Q3'cü döneminde meydana gelen yapısal kırılmaya 2001 yılında Türkiye'de yaşanan ekonomik krizin neden olduğu görülmektedir. RBO'da 2008Q2 döneminde meydana gelen yapısal kırılmaya ise ABD'de ortaya çıkan, daha sonra diğer ülkelere yayılan, 2008 yılında yaşanan Küresel Finansal Krizin etkili olduğu görülmektedir.

TDAO serisinde yapısal kırılmanın gerçekleştiği dönemler, 2001Q2'nci ve 2011Q2'nci dönemidir. Bu dönemlerde TDAO'da yapısal kırılmaya neden olan ekonomik gelişmeler incelediği zaman, RBO'da 2001Q2 döneminde meydana gelen yapısal kırılmaya 2001 yılında Türkiye'de yaşanan ekonomik krizin neden olduğu görülmektedir. RBO'da 2011Q2

döneminde meydana gelen kırılmaya ise Avrupa ülkelerinde (İrlanda, İspanya, İtalya, Yunanistan) ortaya çıkan borç krizi, TDAO'da 2011Q2 döneminde yapısal kırılmaya neden olmuştur. Çünkü Türkiye dünyanın birçok ülkesi ile ticari ilişkiler geliştirmesine rağmen, dış ticaretinin yaklaşık %50'sini Avrupa Birliği(AB) ülkeleri ile yapmaktadır. Dolayısıyla AB'de meydana gelen borç krizi, Türkiye'nin ticari açıklık oranında yapısal kırılma meydana getirmiştir.

FDAO serisinde yapısal kırılmanın gerçekleştiği dönemler; 2001Q4'üncü ve 2008Q2'nci dönemdir. Bu dönemlerde FDAO'da yapısal kırılma meydana getiren ekonomik olaylar incelendiğinde, FDAO'da 2001Q4'cü döneminde meydana gelen yapısal kırılmaya Türkiye'de 2001 yılında yaşanan ekonomik krizin neden olduğu görülmektedir ve FDAO'da 2008Q2 döneminde meydana gelen yapısal kırılmada ise ABD'de ortaya çıkan, daha sonra diğer ülkelere yayılan, 2008 yılında yaşanan küresel finansal krizin etkili olduğu görülmektedir.

İki yapısal kırılmaya izin veren Lee-Strazcich birim kök testi sonucuna göre RBO, TDAO ve FDAO değişkenlerinin tamamının $I(0)$ düzeyinde durağan olduğu sonucuna varılmıştır. Bu durumda yapısal kırılmayla birlikte seri iki kırılma ile birlikte birim köklüdür varsayımını kabul eden temel hipotezi reddedip seri iki kırılma ile birlikte durağandır varsayımını kabul eden alternatif hipotez kabul edilir. Ekonometrik analiz yapmak için kullanılan değişkenlerin tamamı iki yapısal kırılma ile birlikte düzeyde durağan $I(0)$ olduğu için VAR'a dayalı Granger nedensellik testi yapılmıştır.

2.2.Vektör Otoregresyon(VAR) Modeli

Eşanlı denklem sistemde, bir denklemin uygun bir şekilde tahmin edilebilmesi için belirlenmiş olması gerekir. Modelin belirlenmesi sıra ve rank olarak adlandırılan bazı koşulların sağlanmasına bağlıdır. Ancak eş anlı denklem sisteminde hangi değişkenin içsel hangi değişkenin dışsal olduğunu belirleme noktasında problemler meydana gelmektedir. Bu problemi çözmek için bazen yapısal model üzerinde birtakım kısıtlamalara gidilmektedir. Yapılan kısıtlamalar araştırma için bir takım güçlüklerin yaşanmasına neden olmaktadır. Sims (1980) eş anlı denklem sisteminin içerdiği problemleri ortadan kaldırmak için Vektör Otoregresyon (VAR) modellerine dayalı yeni bir metodolojiyle problemlere çözüm üretilmiştir. VAR modellerinde yapısal model üzerinde herhangi bir kısıtlamaya gitmeksizin bütün değişkenler içsel olarak kabul edilmektedir (Tarı, 2015: 451-452).

$$Y_t = \phi_0 + \sum_{i=1}^p \phi_1 Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \phi_2 X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (2)$$

$$X_t = \varphi_0 + \sum_{i=1}^p \varphi_1 Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \varphi_2 X_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Yukarıdaki modelde bütün değişkenler için ortak gecikme sayısını, ϕ_1 , ϕ_2 , φ_1 , φ_2 gecikme katsayılarını ve ε_{1t} ile ε_{2t} ise kalıntıları göstermektedir. Denklemlerdeki uygun gecikme uzunluğu Hannan-Quinn ve Schwarz bilgi kriterleri kullanılarak tespit edilmektedir. Nedenselliğin test edilebilmesi için değişkenlerin varsa trendden, mevsimsel etkilerden arındırılması ve durağanlığının sağlanması gerekmektedir.

Tablo 4. VAR Modeli Uygun Gecikme Uzunluğu Kriterleri

Lag	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	-650.461	NA	33767.94	18.94089	19.03803	18.97943
1	-568.566	154.2955*	4083.640*	16.82798*	17.21652*	16.98213*
2	-561.258	13.13253	4296.299	16.87704	17.55698	17.1468
3	-556.65	7.880228	4899.461	17.00435	17.9757	17.38971
4	-550.162	10.53123	5309.188	17.07716	18.33991	17.57813
5	-545.563	7.06508	6105.017	17.20472	18.75888	17.82131
6	-536.155	13.63469	6142.799	17.1929	19.03847	17.9251
7	-529.786	8.67672	6799.6	17.26916	19.40613	18.11697

VAR model için uygun gecikme uzunluğu, LR (Likelihood Ratio), FPE (Final Prediction Error), AIC (Akaike Criteria), SC (Schwarz Criteria), HQ (Hannan-Quinn) kriterlerine bakılarak tespit edilmiştir. Uygun gecikme uzunluğunu belirlemek için kullanılan bütün bilgi kriterleri, birinci gecikme uzunluğunun uygun gecikme uzunluğu olduğunu göstermektedir. Ayrıca yukarıda yer alan bilgi kriterleri doğrultusunda seçilen birinci gecikme uzunluğu otokorelasyon sorunu içermediği için, birinci gecikme uzunluğu uygun gecikme uzunluğu olarak belirlenmiştir.

Tablo 5. Otokorelasyon Sonuçları

Lags	LM-Stat	Prob
1	16.28134	0.0612
2	12.4526	0.189
3	14.30235	0.112
4	6.960182	0.6413
5	8.008196	0.5333
6	7.501084	0.5851
7	3.403465	0.9461
8	6.90592	0.6469
9	9.959831	0.3537
10	5.886726	0.7512

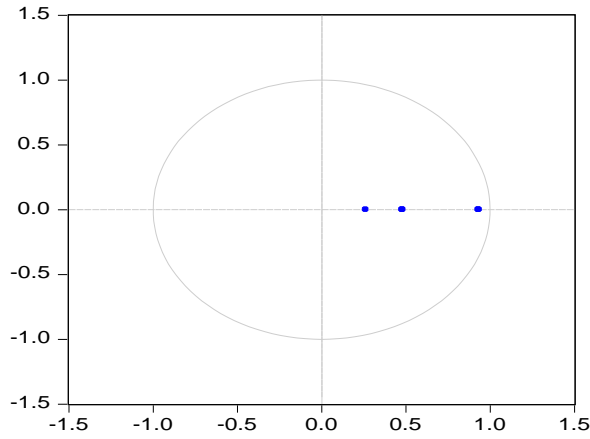
Tablo 5'e göre, bütün gecikme uzunluklarının olasılık değerleri %5 önem düzeyinden daha büyük olduğu için modelimizde istatistiki açıdan otokorelasyon sorunu bulunmamaktadır.

Tablo 6: White Değişen Varyans Testi Sonucu

Chi-sq	df	Prob.
33.32417	36	0.5965

Tablo 6'da olasılık değeri ($0.2353 \geq 0.05$) %5 önem düzeyinden daha büyük olduğu için istatistiki olarak değişen varyans sorununun bulunmadığı görülmektedir.

Şekil 2. AR Karakteristik Köklerinin Birim Çember Konumu

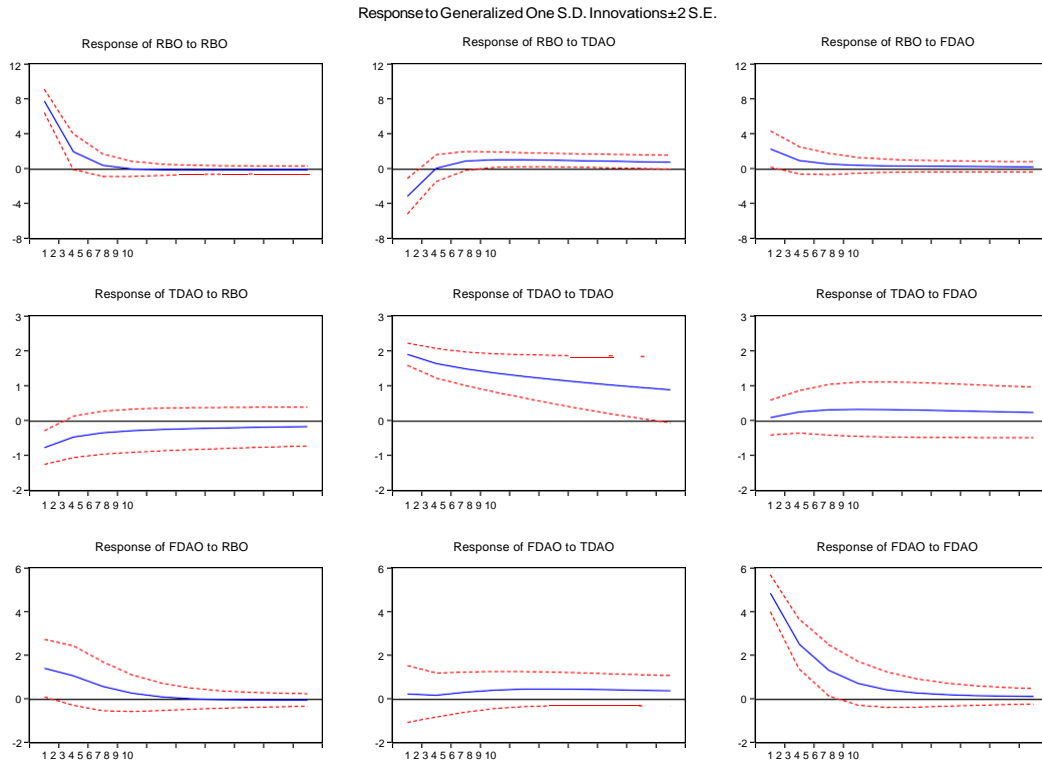
Şekil 2'de görüldüğü üzere tahmin edilen modele ait AR karakteristik köklerinin tamamının birim çember içerisinde olduğu görülmektedir. Bundan dolayı model kararlıdır ve bu durum modelin durağanlık açısından herhangi bir sorun taşımadığını göstermektedir.

Tablo 7. Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Excluded (Indp)		Dependent	Chi-sq	df	Prob
RBO	→	TDAO	1.429648	1	0.2318
RBO	→	FDAO	1.146856	1	0.2842
TDAO	→	FDAO	1.820679	1	0.1772
TDAO	→	RBO	8.926161	1	0.0028
FDAO	→	RBO	0.861035	1	0.3534
FDAO	→	TDAO	0.905184	1	0.3414

Tablo 7’de yer alan Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, ticari dışa açıklık oranını ile ekonomik büyüme oranı arasında %1 önem seviyesinde, ticari açıklıktan ekonomik büyüme oranına tek yönlü tek yönlü nedensellik ilişkisi olduğu görülmektedir. Elde edilen bu sonuçlar, ticari dışa açıklık oranında bir artış meydana geldiği zaman, ekonomik büyüme oranında da bir artış meydana geleceğini göstermektedir.

Şekil 3. Etki Tepki Analizi Sonuçları

Şekil 3'e göre ekonomik büyüme oranının hata terimine bir birimlik rassal şok verildiğinde, ekonomik büyüme oranı bu şoka azalarak tepki vermekte dördüncü dönemden itibaren şokun etkisi ortadan kalkmaktadır. Ekonomik büyüme oranı, ticari açıklık oranının hata terimine bir birimlik rassal şok verildiğinde, bu şoka önce artarak tepki vermekte daha sonra azalarak şokun etkisi sönükleşmektedir. Finansal açıklık oranında meydana gelen bir birimlik bir şok karşısında ise ekonomik büyüme oranı bu şoka azalarak tepki vermekte daha sonra şokun etkisi azalarak ortadan kaybolmaktadır.

Ticari açıklık oranı ekonomik büyüme oranında meydana gelen bir birimlik şoka artarak tepki vermekte ve şokun etkisi gittikçe sönükleşmektedir. Ticari açıklık oranının kendisine bir birimlik bir şok verildiğinde, ticari açıklık oranı bu şoka azalarak tepki vermekte ve şokun etkisi zamanla sönükleşmektedir. Ticari açıklık oranının, finansal açıklık oranında meydana gelen bir birimlik şok karşısında verdiği tepki şu şekildedir; önce artarak tepki vermekte daha sonra azalarak şokun etkisi sönükleşmektedir.

Finansal açıklık oranı, ekonomik büyüme oranında meydana gelen bir birimlik şok karşısında azalarak tepki vermekte ve beşinci dönemden itibaren şokun etkisi finansal açıklık oranı üzerinde etkisini kaybetmektedir. Finansal açıklık oranı, ticari açıklık oranında meydana gelen bir birimlik şok karşısında önce artarak daha sonra azalarak tepki vermekte ve daha şokun etkisi zamanla sönükleşmektedir. Finansal dışı açıklık oranının kendisine bir birimlik şok verildiği zaman, bu şoka azalarak tepki vermekte ve daha sonra şokun etkisi ortadan kalkmaktadır.

Tablo 8: RBO Serisinin Varyans Ayrıştırma Sonuçları

Dönemler	Standart H.	RBO	TDAO	FDAO
1	7.774548	100	0.000000	0.000000
2	8.06326	98.63245	1.300566	0.066985
3	8.148906	96.7694	3.094039	0.136563
4	8.22373	95.01985	4.791094	0.189055
5	8.291327	93.51042	6.261686	0.227898
6	8.350576	92.23099	7.511201	0.257809
7	8.401944	91.14789	8.570352	0.281761
8	8.446355	90.22873	9.4698	0.301474
9	8.484739	89.44637	10.23565	0.317977
10	8.517926	88.77864	10.88942	0.331941

Tablo 8'de reel ekonomik büyüme oranının varyans ayrıştırma sonuçları gösterilmektedir. Bu sonuçlara göre, ilk dönemde reel ekonomik büyüme oranının standart sapmasında meydana gelen değişimin tamamı kendisinden kaynaklanmaktadır. İkinci dönemde ise %98,6'sı

kendisinden %1.3'ü ticari dışa açıklık oranından %0.06'sı da finansal dışa açıklık oranından kaynaklanmaktadır. Üçüncü dönemde ise %96.8'si kendisinden %3.1'i ticari dışa açıklık oranından %0.14'ü finansal dışa açıklık oranından kaynaklanmaktadır. Onuncu dönem incelendiğinde ise, ekonomik büyüme oranının standart sapmasındaki değişimin %88,78 kendisinden %10,9'u ticari açıklık oranından %0,33'ü ise finansal dışa açıklık oranından kaynaklanmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada, ticari ve finansal dışa açıklık oranının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Türkiye için 1998Q1-2016Q4 dönemini kapsayan üçer aylık veri seti kullanılarak ekonometrik olarak incelenmiş ve Türkiye'de ticari ve finansal dışa açıklığın ekonomik büyüme üzerindeki rolü araştırılmıştır. Veri setlerinin durağanlığını sınamak için ADF, PP ve Lee-Strazcich birim kök testleri uygulanmıştır. ADF ve PP birim kök testi sonuçlarına göre, ekonomik büyüme ve finansal dışa açıklık oranı değişkeninin $I(0)$ düzeyinde durağan olduğu ve ticari dışa açıklık oranı değişkeninin ise $I(1)$ düzeyinde durağan olduğu sonucuna varılmıştır. İki yapısal kırılmayı dikkate alan Lee-Strazcich birim kök testi sonuçlarına göre ise, hem ekonomik büyüme oranı, hem de ticari ve finansal açıklık oranı değişkeninin $I(0)$ düzeyinde durağan olduğu tespit edilmiştir. Ekonometrik analiz yapmak için kullanılan değişkenlerin tamamı iki yapısal kırılma ile birlikte düzeyde durağan $I(0)$ olduğu için VAR'a dayalı Granger nedensellik testi yapılmıştır. Granger nedensellik testi sonuçlarına göre, ticari dışa açıklık oranını ile ekonomik büyüme oranı arasında %1 önem seviyesinde ticari açıklıktan ekonomik büyüme oranına tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen bu sonuçlar, ticari dışa açıklık oranında bir artış meydana geldiği zaman, ekonomik büyüme oranında da bir artış meydana geleceğini göstermektedir.

Etki tepki analizi sonuçlarına göre, ekonomik büyüme oranının hata terimine bir birimlik rassal şok meydana geldiğinde, ekonomik büyüme oranı bu şoka azalarak tepki vermekte dördüncü dönemden itibaren şokun etkisi ortadan kalkmaktadır. Ekonomik büyüme oranı, ticari açıklık oranının hata terimine bir birimlik rassal şok verildiğinde, bu şoka önce artarak tepki vermekte daha sonra azalarak şokun etkisi sönükleşmektedir. Finansal açıklık oranında meydana gelen bir birimlik bir şok karşısında ise ekonomik büyüme oranı bu şoka azalarak tepki vermekte daha sonra şokun etkisi azalarak ortadan kaybolmaktadır.

Ekonomik büyüme oranının varyans ayrıştırma sonuçlarına göre, birinci dönemde ekonomik

büyüme oranının standart sapmasında meydana gelen değişimin %100'ü kendisinden kaynaklanmaktadır. İkinci dönemde ise %98,6'sı kendisinden %1.3'ü ticari dışa açıklık oranından %0.06'sı da finansal dışa açıklık oranından kaynaklanmaktadır. Üçüncü dönemde ise büyüme oranındaki değişimin %96.8'si kendisinden %3.1'i ticari dışa açıklık oranından %0.14'ü finansal dışa açıklık oranından kaynaklanmaktadır. Onuncu dönem incelendiğinde ise, ekonomik büyüme oranının standart sapmasındaki değişimin %88,78 kendisinden %10,9'u ticari açıklık oranından %0,33'ü ise finansal dışa açıklık oranından kaynaklanmaktadır.

Ticari dışa açıklık oranı ile ekonomik büyüme arasında tespit edilen tek yönlü nedensellik ilişkisi, ticari açıklık oranında meydana gelen değişimlerin ekonomik büyüme oranını etkileyeceği anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle ticari açıklık oranında meydana gelecek artış ve azalışlar ekonomik büyüme oranında artış ve azalış meydana getirecektir. Ticari açıklık oranı ile ekonomik büyüme arasında nedensellik olmakla birlikte, Türkiye'de 1980'den günümüze yapılan ihracat miktarı değer olarak ithalat miktarının altında kalmaktadır. Cari işlemler hesabının alt kalemlerinden biri olan dış ticaret dengesi(ihracat-ithalat), sürekli açık vermekte ve bu durum cari açık sorunu yaşayan Türkiye'nin ekonomik yapısını kırılgan hale getirmektedir. Bu bağlamda ticari dışa açıklık oranı ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi dikkate alınarak aşağıdaki politikalar izlenebilir.

- Dış ticaret dengesindeki açığın giderilmesi için ihracatı ithalattan daha fazla artmasını sağlayacak politikalar geliştirilmelidir.
- Türkiye enerjide dışa bağımlı bir ülkedir. Bu durum cari açığı artırdığı için dışa bağımlılığı azaltacak alternatif enerji üretim politikaları geliştirilmelidir.
- Türkiye'nin ihracatı ithalata dayandığı için ihracatta ithalata bağımlılık oranını azaltılmaya yönelik politikalar geliştirilmelidir. Ayrıca Türkiye yatırım ve ara malı üretiminde dışa bağımlı bir ülkededir. Türkiye'nin yatırım ve ara malı üretiminde istenilen seviyeye ulaşamaması cari açık sorununa neden olmaktadır. Dolayısıyla yatırım ve ara malı üretmek için politikalar geliştirmelidir.
- Ticari açıklık oranını artıracak ve cari açığı azaltacak diğer bir yol, katma değeri yüksek ürünleri üretip ihraç etmektir. Bu doğrultuda markalaşma çok önemlidir. Bu kapsamda katma değeri yüksek olan ürünlerin üretilmesine ve markalaşmaya gidilmesine yönelik politikalar geliştirilmelidir.

Hiç şüphesiz bu çalışmada analize dahil edilen değişkenler dışında ekonomik büyümeyi etkileyen farklı değişkenler de ekonomik büyümeyi açıklamakta önem arz etmektedir. Döviz kuru, bütçe açığı, faiz oranları, tasarruf oranları gibi diğer değişkenlerin de açıklayıcı olarak analize katıldığı farklı çalışmaların yapılması mümkün olup, bu çalışmanın gelecekte yapılacak olan diğer çalışmalara ışık tutacağı düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

- Aizenman, J. (2004) “Financial Opening And Development: Evidence And Policy Controversies”, *The American Economic Review*, 94(2), s.65-70.
- Ali, W., ve Abdullah, A. (2015) “The Impact of Trade Openness on the Economic Growth of Pakistan: 1980-2010”, *Global Business and Management Research*, 7(2), s.120.
- Andersen, T. B. ve Tarp, F. (2003) “Financial Liberalization, Financial Development And Economic Growth in LDCs”, *Journal of International Development*, 15(2), s.189-209.
- Arestis, P. ve Sawyer, M. (2005) “Aggregate Demand, Conflict And Capacity In The Inflationary Process”, *Cambridge Journal of Economics*, 29(6), s.959-974.
- Atamtürk, B. (2007) “Gelişmekte Olan Ülkelerde Ve Türkiye’de Finansal Serbestleşmenin İç Tasarruflar Üzerine Etkisi”, *Marmara Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Dergisi*, 23(2), s.75-89.
- Ateş, İ. ve Bostan, A. (2007) “Türkiye’de Dış Ticaretin Serbestleşmesi Ve Yoksullaştıran Büyüme (1989-2004)”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* (İlke), Bahar, (18).
- Auerbach, P. ve Uddin Siddiki, J. (2004) “Financial Liberalisation And Economic Development: An Assessment”, *Journal of Economic Surveys*, 18(3), s.231-265.
- Bajwa, S., ve Siddiqi, M. W. (2011) “Trade Openness And Its Effects On Economic Growth In Selected South Asian Countries: a panel data study” *World Academy of Science, Engineering and Technology*, 50(2), s.1073-1078.
- Bilgin, C. ve Sahbaz, A. (2009), “Türkiye’de Büyüme Ve İhracat Arasındaki Nedensellik İlişkileri”, *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(1), s.177-198.
- Carbaugh, R. J. (2011) *International Economic*, (13. Ed.), South Western.
- Dinar, G. B. (2012) “Finansal Liberalizasyon ve Ekonomik Büyüme: Bir Literatür Çalışması”, *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(8), s.109-136.
- Dollar, D. (1992) “Outward-Oriented Developing Economies Really Do Grow More Rapidly: Evidence From 95 LDCs, 1976–1985”, *Economic Development and Cultural Change*, 40(3), s.523–544.
- Erdoğan, S. (2006) “Türkiye’nin İhracat Yapısındaki Değişme Ve Büyüme İlişkisi: Koentegrasyon Ve Nedensellik Testi Uygulaması” *Selçuk Üniversitesi Karaman İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(9), s.30-39.
- Galindo, A., Micco, A., ve Ordoñez, G. (2002) “Financial Liberalization and Growth: Empirical Evidence”, *In World Bank Conference, Financial Globalization: A Blessing or a*

Curse, May s.30-31.

Granger, C. W. ve Newbold, P. (1974) "Spurious regressions in econometrics", *Journal of Econometrics*, 2(2), s.111-120.

Gujarati, D. (2016) *Örneklerle Ekonometri*, (Çev) N. Bolatoğlu, BB101 Yayınları, Ankara.

Kar, M., Nazlıoğlu, Ş., ve Ağır, H. (2014) "Trade Openness, Financial Development and Economic Growth in Turkey: Linear and Nonlinear Causality Analysis", *Journal of BRSA Banking & Financial Markets*, 8(1), s.63-86.

Karakayalı, H. (2003) *Türkiye Ekonomisinin Yapısal Değişimi*, İzmir: Güleç Matbaacılık.

Kepenek, Yakup (2016) *Türkiye Ekonomisi*, (29.Baskı), İstanbul: Remzi Kitapevi.

Kim, D. H., Lin, S. C., ve Suen, Y. B. (2012) "Dynamic Effects Of Financial Openness On Economic Growth and Macroeconomic Uncertainty", *Emerging Markets Finance and Trade*, 48(1), s.25-54.

Kose, M. A., Prasad, E. S., ve Terrones, M. E. (2009) "Does Openness to International Financial Flows Raise Productivity Growth?", *Journal of International Money and Finance*, 28(4), s.554-580.

Lee, J. ve M. C. Strazicich. (2003) "Minimum Lagrange Multiplier Unit Root Test with Two Structural Breaks", *The Review of Economics and Statistics*, 85(4), s.1082-1089.

McKinnon, Ronald (1973) *Money and Capital in Economic Development*, Washington, DC: The Brookings Institution.

Mustafa, K. D. (2006) "Ticari Liberalizasyon ve Gelir Dağılımı: Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Analiz", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, 61(02), s.63-87.

Oktayer, A. (2009) "Türkiye'de Finansal Serbestleşme ve Derinleşme Süreci Üzerine Nitel Bir İnceleme", *Akademik İncelemeler Dergisi*, 4(1), s.73-100.

Özel, H. A. (2012) "Küreselleşme Sürecinde Ticari ve Finansal Açıklığın Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 10(19), s.1-30.

Özşahin, Ş. (2012) "Türkiye Ekonomisi'nde Finansal Liberalizasyon ve Ekonomik Büyüme Etkileşiminin ARDL Yöntemi İle Analizi", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, (23), s.379-413.

Öztürk, N. (2012) *Dış Ticaret*, (1. Baskı), Bursa: Ekin Kitapevi Yayınları.

Öztürk, Y. K., ve Kuşçu, S. "Finansal Serbestleşme: İlk Deneyimler Ve Kriz." http://journals.manas.edu.kg/reforma/oldarchives/2011-1-49/2_1012-3922-1-PB.pdf. Erişim tarihi: 01.04.2017

Sachs, J.D. ve Warner, A. (1995) "Economic Reform and the Process of Global Integration", *Brookings Papers on Economic Activity*, s.1-118.

Saçık, S. Y. (2009) "Büyümenin Bir Kaynağı Olarak Ticari Dış Açıklık", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 1(18), s.273-294.

- Savrul, B. K., Özel, H. A., ve Kılıç, C. (2013) "Osmanlı'nın Son Döneminden Günümüze Türkiye'de dış Ticaretin Gelişimi", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*, 8(1), s. 55-78
- Shaw, E. S. (1973) *Financial Deeping in Economic Development*. Cambridge: Harvard University Press.
- Stiglitz, J. E. (2000) "Capital Market Liberalization, Economic Growth, And İnstability", *World Development*, 28(6), s.1075-1086.
- Şahin, H. (2016) *Türkiye Ekonomisi*. (16.Baskı). Bursa: Ezgi Kitapevi
- Şen, A. (2005) "Washington konsensüs ve gelişmekte olan ülkeler sorunları: eleştirel bir değerlendirme" *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(2), s.181-200
- Takım, A. (2010) "Türkiye'de GSYİH ile İhracat Arasındaki İlişki: Granger Nedensellik Testi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(2), s.1-16.
- Tarı, R. (2015) *Ekonometri*. (11 Baskı). Kocaeli: Umuttepe Yayınları
- Thirlwall, A. P. (2003) *Trade, The Balance Of Payments And Exchange Rate Policy İn Developing Countries*. Books.
- Topallı, N. (2016) "Doğrudan Sermaye Yatırımları, Ticari Dışa Açıklık Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye ve BRICS Ülkeleri Örneği", *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 17(1), s.83-95.
- Ümit, A. Ö. (2016) "Türkiye'de Ticari Açıklık, Finansal Açıklık Ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkiler: Sınır Testi Yaklaşımı", *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), s.255-272.
- Varol, G. M. (2003) "Cumhuriyetin 80. yılında 1923-2003 Türk Dış Ticaretinin Gelişiminin Kısa Tarihçesi", *Dış Ticaret Dergisi*, Özel Sayı(Ekim 2003), s. 159-161.
- Wacziarg, R. (2001) "Measuring the Dynamic Gains From Trade", *The World Bank Economic Review*, 15(3), s.393-429.
- Williamson, J., ve Mahar, M. (1998), "A Survey Of Financial Liberalization", *Princeton Univ International Economics*, 211, s.1-70.
- Yapraklı, S. (2007) "Ticari ve Finansal Dışa Açıklık İle Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye Üzerine Bir Uygulama" *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (5), s.67-89.
- Yıldırım, K., M. Mercan ve S. F. Kostakoğlu. (2013) "Satın Alma Gücü Paritesinin Geçerliliğinin Test Edilmesi: Zaman Serisi ve Panel Veri Analizi" *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İ.İ.B.F Dergisi*, 8(3), s.75-95.